

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE VATANDAŞLIK ANLAYIŞI

Av. Ezgi Güzel POLAT*

---

* Avukat, Ankara Barosu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Bölümü Doktora Öğrencisi.

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda vatandaşlık anlayışı, II. Meşrutiyet dönemine kadar "Osmanlılık" ideolojisi temeline dayanmaktaydı. 1908'de II. Meşrutiyetle birlikte merkezi bir ulus devlet yaratılması hedeflenmiş ve ilk defa cemaatten topluma geçişin bir göstergesi olarak vatandaşlık kurumu ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin ilanını izleyen dönemde Osmanlılık fikri yerini "Türkçülük" fikrine bırakmış, vatandaşlık kavramı giderek daha milli bir çizgiye çekilmeye başlanmış, yasal düzenlemelerde milliyetçi vurgu açıkça ön plana çıkarılmıştır. 1961 Anayasası ile milliyetçi söylemden uzaklaşmaya çalışılsa da çok partili dönemdeki uğraşlar dahi vatandaşlık anlayışını olması gereken demokratik ve eşit vatandaşlık çizgisine ulaştırmaya yetmemiştir. Bu makale ile vatandaşlık kavramının Osmanlı'dan günümüze kadar geçirdiği serüven gözler önüne serilerek günümüzde hala devam eden vatandaşlık konusundaki tartışmalar ve çözüm arayışlarına bir ışık tutmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Vatandaşlık Kavramı, Osmanlı'da Vatandaşlık, Osmanlılık, Milli Mücadele Yıllarında Vatandaşlık Anlayışı, Kimlik.*

THE CONCEPT OF CITIZENSHIP FROM THE OTTOMAN EMPIRE TO CURRENT TIMES

ABSTRACT

The concept of citizenship in Ottoman Empire was based on "ottomanism ideology" untill the Second Constitutional Monarchy. In 1908, with the Second Constitutional Monarchy, a creation of a centralized nation-state was targeted and, for the first time, a citizenship organization was born as a sign of transit from "congregation" to "community". In the following years after the declaration of the Republic, "ottomanism ideology" gave way to "turkism ideology", the citizenship concept was started to bring to a more nationalist point and the nationalist emphasis was taken clearly to the forefront. Although there was an attempt to move away from the nationalist expression via the 1961 Constitution and the efforts in multi-parties period, it was not able to bring the concept of citizenship to a standart of democratic and equal citizenship concept. This article aims to sheed light on the continuing discussion and research for results related to citizenship while the history of the concept of citizenship from Ottoman Empire to current times is brought into sharp relief.

Keywords: *The Concept of Citizenship, The Citizenship in the Ottoman Empire, Ottomanism, The Concept of the Citizenship in the Year of the National Struggle, Identification.*

I. GİRİŞ

1. VATANDAŞLIK KAVRAMI VE VATANDAŞLIK HUKUKU

Vatandaşlık kavramı, etimolojik olarak Antik Yunan'daki şehir devletlerini işaret eden “*cite*” ya da “*city*” sözcüğünden türetilerek, şehir devletine mensubiyeti belirten “*citizen*” ya da “*citoyen*” kelimesinden doğmuştur. Eski Roma'da, bir cemaatin/topluluğun üyesi olma durumunu karşılamak için geliştirilen “*civis*” ve “*civitas*” kavramlarından türeyen vatandaş (*citizen*) kavramı, bir siyasal kimlik olarak sahip olduğu niteliğe ancak Fransız Devrimi öncesi kavuşabilmiştir.^[1] Herkes tarafından kabul edilebilecek belirli bir niteliği ve içeriği olmayan ve çoğunlukla teorik açıklamalarla anlatılmaya çalışılan vatandaşlık kavramının ne olduğu daha çok vatandaşlığın pratik geçerliliği ve sonuçları ile belirlenebilmektedir.^[2] Vatandaşlık kavramı için, en basit ifadeyle, bireyin belirli bir devletle arasındaki karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bir bağ demek yanlış olmayacaktır.^[3] Tarih boyunca vatandaşlık hem kişiler tarafından talep edilen bir haklar kategorisi, hem de devletler tarafından verilen bir statü ve kimlik niteliğinde olmuştur. Vatandaşlık kavramı, liberal, bireysel hak ve yetki düşünceleriyle olduğu kadar, belli bir topluluğa üye olma ve bağlanmayı savunan toplulukçu düşüncelerle de son derece alakalı bir kavram olduğu için hem liberaller hem cemaatçiler tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Bu özelliği nedeniyle her iki görüş arasında arabuluculuk yapabilmeye misyonuna sahip olan bu kavram, siyaset kuramcılarını uzun yıllardır meşgul etmekte ve etmeye devam edecek gibi görünmektedir. Bu ilginin tek sebebi pek tabii ki kuramsal gelişmeler değildir. Milliyetçiliğin dirilmesi, göçlerle değişen çok etnikli, çok kültürlü demografik tablolar, küreselleşme, ulus devlet yapılarının zarar görmesi endişesi gibi son dönemdeki bir dizi gelişme ve eğilim bu ilgiyi hem beslemiş, hem artırmıştır.

Vatandaşlık hukuku ise vatandaşlık konusunu düzenlemekte kullanılan hukuki hükümleri ifade etmek için başvurulan, daha çok, vatandaşlığın kazanılması ve kaybedilmesi konularıyla ilgilenen bir hukuk dalıdır.^[4] Vatandaşlık hakkının, bir devlete aidiyeti belirleyen ve kişiye ait olan bir hak olması, vatandaşlık kavramının bir devletin üyelerini yabancılardan veya başka devletlerin

-
- [1] Boineau, Jacques, “*Fransa'da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık*”, Dersimiz: Yurttaşlık, Haz. Turhan Ilgaz, Çev. Yeşim Küey, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 109.
 [2] Nomer, Ergin, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 18-19.
 [3] Aybay, Rona, *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 4.
 [4] Nomer, 2010, s. 4.

vatandaşlarından ayırma işlevi görmekte kullanılan bir kavram olarak algılanmasına yol açmaktadır. Kişi bu hakla, devletin vatandaşlarına sağlamış olduğu hak ve ödevlere sahip olabilecek ve vatandaşlık hakkı aracılığıyla üyesi olduğu devletin ekonomik ve siyasal hayatına katılmış olacaktır. Aynı zamanda vatandaşlık hakkıyla kişi, seçme ve seçilme hakkına da sahip olabilecektir. Pek doğal ki hukuki bir kişilik olarak kabul görmek, hak ve özgürlüklerin korunması ve sağlanması açısından önemlidir.^[5]

Vatandaşlık hukuku ile ilgili düzenlemelerde dikkati çeken en önemli kavram “*tabiiyet*”tir. Devletler, iç hukuk düzenlemelerinde kendisine tabiiyet bağı ile bağlı olanları diğerlerinden ayırarak onlara bir kısım haklar vermek ve ödevler yüklemek yolunu seçmektedirler. Yabancılar ile vatandaşlar arasındaki fark, aslında o ülkede yararlanan haklar arasındaki farkta kendini göstermektedir. Ancak, vatandaşlık kavramını, tabiiyet kavramı ile, yani, “*devlete ait olanlar*” ile “*devlete yabancı olanları*” ayırmakta kullanılan hak ve yükümlülüklerdeki farklılık metodu ile açıklamak günümüzde artık mümkün değildir. Öyle ki, modern devlette yabancılar, vatandaşlarla birçok konuda aynı haklara ve yükümlülüklerle sahiptirler. Aradaki fark, devlete ait olanlardan devlete karşı sadakat bağı ile bağlı olmaları beklenirken, yabancıardan sadece kanunlara uymalarının beklenmesidir.^[6]

Devletler, vatandaşlık hukukunca, kimlerin kendi vatandaşı olacağını belirlemek konusunda serbest bırakılmışlarsa da bu alan, devletlere, münhasır bir iç hukuk meselesi olarak da terk edilmemiştir. Aksi halde, bir devletin diğer bir devletin vatandaşlarını kütle halinde kendi vatandaşlığına alması mümkün olabilirdi.^[7] Bu nedenle, bir devletin vatandaşlık verirken doğum gibi, kadının evliliği gibi, toprak esası gibi bazı kriterleri kullanmakta serbestisi olması uluslar arası hukukun genel kabulüdür. Ayrıca, devletin vatandaş olabilme şartlarını tespit edebilme serbestisine sosyolojik faktörler nedeniyle de sınır getirilmesi gerekmektedir. Bu faktörlere kişinin ülke ile arasındaki bağı, kişinin milliyeti gibi örnekler verebiliriz. Devlet, bu tür faktörleri, yani, bireyin vatandaşlık hakkının doğumuna sebep olan ve kişi lehine doğmuş olan sosyolojik gerçekleri tanımak zorundadır. Bu nedenle vatandaşlık konusu devletlerin serbestçe karar verecekleri bir alan olmanın çok ötesinde, geniş sosyolojik, felsefi temelleri olan bir konudur.

[5] Nomer, 2010, s. 3-4.

[6] Nomer, 2010, s. 21.

[7] Nomer, 2010, s. 10.

2. VATANDAŞLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİNE KISA BİR BAKIŞ

Kavramsal kökenleri itibariyle Antik Yunan'a dayanan vatandaşlık kavramının, Yunan Polisi'ndeki anlamı siyasi hayata katılma hakkına sahip, şanslı azınlıkları işaret etmektedir. Bunlar genel nüfusa oranla küçük bir azınlıktır. Vatandaşların dışındaki büyük çoğunluğu ekonomik hayatta bir üretim aracı olmakla beraber siyasi ve sosyal hayatta yeri bulunmayan köleler oluşturmaktadır. Yurttaşların yasa süreçlerine, yönetici seçimine, yargılamaya katılma, savaş ve barışa karar verme hakları olmakla beraber sosyal ve ekonomik konularda karar mekanizmalarına katılma hakları bulunmamaktadır.^[8] Yunan site devletleri arasında en gelişmiş ve demokrasinin beşiği sayılan Atina'da da, Antik Yunan'daki gibi, kadına, köleye ve yabancıya oy hakkı verilmediğini, bu hakkın sadece 20 yaşını tamamlamış erkeklere verildiğini bilmekteyiz. İlerleyen süreçte, Roma hukukunda da Antik Yunan hukuk sistemiyle aynı anlayış hakim olmuştur.^[9]

Ortaçağın ilk dönemlerinde ise, Hıristiyanlığın giderek yayılmasından, vatan kavramı da etkilenmiş; gerçek Hıristiyanın ancak gökler ülkesinin vatandaşı olabileceği fikri doğmuştur. Dünyevi anlamda doğulan yeri veya yerel ölçekte bir bölgeyi ifade eden patria (vatan) kavramı anlamını yitirmiştir. Senyör/vassal ilişkisi nedeniyle bir çeşit kişisel sadakat ilişkisine dönüşen siyasi bağlar, insanların artık ya İsa, kilise ve kutsal topraklar için ya da senyörler için ölmek yoluyla onura kavuşabilecekleri bir yapıyı temsil etmeye başlamıştır.^[10] Hıristiyanlık sadece Antik Yunan vatandaşlık anlayışını reddetmekle kalmamış, yeni bir cemaat anlayışını da beraberinde getirmiştir.^[11] Roma vatandaşlığından dışlanmışların, kölelerin, alt sınıfların kendilerini bütün insanlarla eşit hissedecekleri ayrı bir cemaat yaşamını yansıtan Hıristiyanlık, böylelikle Antik Yunan'daki kamusal değerleri tamamen yok ederek Antik Yunan vatandaşlık anlayışını silmiştir.^[12] Hıristiyanlıkla beraber vatandaşlık kavramının katılım, ortaklık, eşitlik gibi değerleri de anlamlarını yitirmeye başlamış, topluma aidiyet, devlete hizmet gibi değerlerin yerine içe dönük bir hayat tarzı gelişmeye başlamıştır.

Feodal dönemde toplum katı hiyerarşik bir yapılanma göstermiş ve bu yapılanma da gelenek hukukuyla perçinlenmiştir. Ortaçağ kent devletleri kentsoyluların ekonomik bir etkinlik modelinden sağlayacakları karşılıklı çıkar anlayışı ile tanımlanmış bir birlik niteliği arz ettiğinden vatandaş her şeyden

[8] Göze, *Ayferi, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul, Beta, 1995, s. 5.

[9] Aybay, *Rona Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku Ders Kitabı ve Temel Yasa Metinleri*, Ankara, 1982, s.5.

[10] Erözden, *Ozan, Ulus Devlet*, Ankara, Dost Kitabevi, 1997, s.50-51

[11] Reisenberg, Peter, *Citizenship in the Western Tradition, Plato to Rousseau*, The University of North Carolina Press, U.S.A., 1992, s. 87.

[12] Reisenberg, 1992, s. 88.

önce ekonomi güçlerinin özgürlüklerini güvenceye alan zorunlu bir etkinlik olarak anlaşılmıştır. 13. yüzyılla birlikte ulusal monarşinin gelişmeye başladığı ve kilisenin, feodal güçlerin ve evrensel imparatorluk düşüncesinin giderek zayıfladığı bir sürece girilmiştir. Bu da, vatan ve vatandaş kavramlarının içeriğinde ciddi bir değişim meydana getirmiştir. Vatan bir yandan kutsallık bir yandan da siyasi bir içerik kazanmıştır. Böylelikle vatan, siyasi iktidarın uygulandığı coğrafi alan olarak değişen içeriğiyle, modern devlet kurgusunun içine yerleşmiş ve vatandaşlık kavramı da ulus devlet yapılanmalarının bünyesindeki değişen içeriğiyle bugünlere gelmiştir.^[13]

Bugünkü anlamıyla modern devlet teorisinin bir ürünü olarak kabul edilen “*vatandaşlık kavramı*”, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında dilimize girmiştir. Toplumsal hayatımıza girdiği ilk günlerden beri “*vatandaşlık*”, devletle birey arasında yasal düzeni oluşturan ve o yasal düzenden meşruiyetini alan bir kurum olarak değerlendirilmiştir. Bunun sebebi, vatan ve yurt kavramlarının devlet ve birey arasındaki ilişkinin vazgeçilmez bir ifadesi olmasıdır. Kavramın anlatmak istediği vatandaşlığın devletle birey arasındaki yasal ilişkinin somut göstergesi olduğudur. Bu kapsamda devlet bireyin haklarını tanıyan, koruyan ve güvence altına alan bir kurumdur. Bu koruma, tanıma ve güvence altına alma, devletin sorumluluğu haline gelerek, devletin ve milletin hakimiyetinin temeli olur. Buradan çıkan sonuç şudur ki, vatandaşlık aslında son derece yalın bir şekilde devletle birey arasındaki bağı ifade eden bir kavramdır. Ancak ülkemiz açısından bu yalın anlama kavuşmak sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Bugün bile “*vatandaş*”ın kim olduğu sorusuna verilen cevaplar birbirinden farklıdır. Bu farklılık, vatandaşlık kavramının Osmanlı’dan bu yana izlediği seyir ve kavrama yüklenen yakıştırmalardan kaynaklanmaktadır.

[13] Erözden, 1997, s. 51.

II. OSMANLIDA VATANDAŞLIK

1. MEŞRUTİYET DÖNEMİNE KADAR VATANDAŞLIK

Osmanlı İmparatorluğu'nun vatandaşlık anlayışı genel olarak "*Osmanlılık*" ideolojisi temeline dayanmaktadır. Osmanlılık, Osmanlı vatandaşlığının imparatorluk dahilinde yaşayan halkların özel kimliklerini aşan bir aidiyet düzenini ifade eder. Bu söylemin benimsenmesinin arkasında yatan düşünce, tüm halkların eşit şekilde siyasi hayata katılması sayesinde Osmanlı Devletine karşı olan ayaklanmaların ve bağımsızlık hareketlerinin son bulacak olması inancıdır. Bu sayede devletin devamlılığı garanti altına alınmış olacaktır. Ancak ne Tanzimat ve Islahat Fermanları ne de meşrutiyetin ilanı Avrupa devletlerinin Osmanlı siyasi hayatı üzerindeki etkilerini azaltmaya yetmemiştir. Aksine, Osmanlı bünyesindeki milletlerin kendi ulusal devletlerini kurma girişimleri giderek hız kazanmıştır. Hiçbir millet, Osmanlı çatısı altında, bir arada yaşamak uğruna kendi ulusal kimliğini geri plana atmak istememiştir. Bu tepkiler karşısında akla ister istemez şu soru gelmektedir: "*Eğer Osmanlılık yapay bir idealden ibaretse Osmanlılığı savunan halk arasında kimlerden oluşmaktaydı?*" Bu sorunun cevabı Osmanlılıktan Türkçülüğe nasıl geçildiğini açıklamak bakımından önemlidir.^[14]

Osmanlı Devleti'nde kimlik, soyut düzeyde Osmanlı, somut düzeydeyse din ve yerel özelliğe değinilerek tanımlanırdı. Osmanlı kimliği esas olarak "*Müslümanlık*" referansı ile tanımlansa da "*Türk*" unsurunu himaye eden bir yanı da vardır. Özellikle Osmanlı'nın başlangıç dönemlerinde görülen "*Türklük*" vurgusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi anlamda ortaya çıkışından önce o coğrafyada meydana gelen olayların Osmanlı kimliğinin İslam dini ve Türk etnisitesi temelli oluşumundaki katkısının sonucudur. Bu anlamda, 1071 Malazgirt Savaşı ve Türklere Anadolu kapılarının açılması, fethedilen yeni coğrafyada merkezi otoritenin gerçekleşebilmesi için, Hazar'ın güneyinden İran-Anadolu güzergahından Türk beşeri unsurlarının bu bölgeye yerleştirilmesi, 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğollara karşı alınan yenilgi neticesinde Selçuklu hakimiyetinin sona erdiğine inanılması, Anadolu'nun yeni sahipleri olan Moğolların, bu coğrafi alanda hakimiyeti altına aldıkları topluluklara karşı güttüğü siyaset, Osmanlı siyasi yapılanmasının kurulmasında etkili olan olaylardır. Osmanlı'nın kuruluşunda etkili olan bu olaylar aynı zamanda İmparatorluğu kuran beşeri

[14] Işın, Engin-İşyar, Bora, "*Türkiye'de Ulus-Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu*", Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, Der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005, s. 79.

düşüncenin de Türk devlet geleneğinden miras edilmesine yol açmıştır.^[15] Osmanlı hanedanının kendi soy ağacını Oğuz boylarından Kayı kabilesine dayandırıyor olması ve bu iddiayı da dönemin eserlerinde dillendirmeleri, Türk kültür değerlerinin Osmanlı kimliğinin kuruluşundaki rolüne işaret etmektedir. Yine, konuşma dilinin “*Türkçe*” olması ve Osmanlı kuruluşunun akabinde telif edilen eserlerin bir kısmının Türkçe yazılması^[16] da kuruluştaki “*Türk*” etkisini anlamak adına önemlidir.

Osmanlı Devleti’nde yaşayan ve bu devletin uyruğu sayılan insanlar Müslüman olup olmamalarına göre farklı statülere sahiplerdi. Özellikle, devlet hizmetine alınma, vergi ve kişisel statü gibi konularda kendini gösteren bu farklar, uyrukluk konusundaki düzenlemeleri de etkilemekteydi. Müslüman olmayan uyrukların mezhep veya dinlerine göre ayrıldığı ve her biri bir “*Miller*”i oluşturan bu gruplar, Müslüman uyruklardan farklı bir hukuk düzenine tabi olarak yaşamaktaydılar.^[17] İslamiyet’teki egemenlik ve ümmet kavramlarını kabul ederek bir devlet anlayışı geliştiren Osmanlı İmparatorluğu, kendi topraklarında yaşayan ve Müslüman olmayan kişileri, tek Tanrılı bir dine inanmaları koşuluyla İslam anlayışındaki zimmet kavramı ile hukuken tanımıştır.^[18] İslam hukukuna göre, tek tanrılı dinlere mensup kişiler yani, ehl-i kitap topluluklar, Müslümanlarla birlikte yaşamak konusunda herhangi bir yasakla karşı karşıya değillerdir. Zimmet sözleşmesine göre, cihad yapılmadan önce, sözleşmenin bir tarafı olan gayrimüslimler İslam egemenliğini kabul ederler ve sözleşmenin diğer tarafı olan İslam Devleti ve halife ise, gayrimüslimlerin dinlerini değiştirmeden, devlet korumasından faydalanmalarını, can ve mal güvenliklerinin teminat altına alınmasını ve İslam ülkesinde oturmalarını sağlarlardı.

Osmanlı’da hükümdar idarecilerini kapı halkı/kapı kulu olarak tanımlar ve yetkisinin bir parçasını devrederdi. Bu zümre, hükümdara hizmet eden, vergi vermeyen askeri sınıfı oluştururdu ve çoğunluğu Müslüman Sünnilerden oluşurdu.^[19] Zimmiler ise askerlik yapamaz, ancak buna karşılık cizye adı altında bir vergi öderlerdi. Ayrıca zimmilerin Müslüman halkla tamamen eşit statüde olmadıkları, giyimleri, evleri, ibadet yerleri gibi İslam anlayışından farklılaşan konularda devletin belirlediği bazı kurallara tabi olmaları gerekmektedir.

[15] Köprülü, M. Fuad, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1981, s. 144.

[16] Turan, Şerafettin, Türk Kültür Tarihi, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990, s. 56.

[17] Aybay, 2008, s. 70.

[18] Zimmet kavramı Darül-Harb’te yaşarken kendilerine cihad açılacak ehlikitap toplulukların cihad öncesi haraç ve cizye ödeyerek İslam egemenliğini kabul etmeleri halinde sahip oldukları statüyü ifade eder.

[19] Göçek, Fatma Müge, “*Türkiye’de Çoğunluk, Azınlık ve Kimlik Anlayışı*”, Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, Der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005, s. 61-62.

Osmanlı Devleti fetih sonrasında da gayrimüslimlere zimmilik statüsü tanıyarak, İslam anlayışındaki bu zimmet sözleşmesini bir parça değiştirerek uygulamaya devam etmiştir. İmparatorluğun gerileme döneminde gayrimüslimlerin ekonomik olarak güçlenmeye başlaması, Müslüman tebaada rahatsızlık yaratmaya başlamış ve o güne kadar benimsenen cemaat endekslı tanımlar artık yetersiz kalmaya başlamıştır.^[20] Bunu izleyen süreç ise, Tanzimat dönemi reformları ve meşrutiyetin ilanı ile devam etmiştir.

2. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE VATANDAŞLIK

İmparatorluğun çöküş dönemlerinde gayrimüslim uyrukların yabancı devlet uyrukluna geçerek kapitülasyonlardan yararlanma arayışı Osmanlı Devleti'nde uyrukluğunu ciddi bir hukuki düzene bağlama gereksinimi doğurmuştur. Bu gereksinimin bir sonucu olarak 1869 yılında Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi yayımlanmıştır. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, Osmanlı uyrukluğunun kazanılmasında soydanlık (kan bağı) ilkesini benimsemiştir. Kanunnamenin 1. maddesine göre anne veya babası Osmanlı uyruğundan olanlar Osmanlı uyruğu sayılmaktaydılar. Kanunname'nin 2. maddesine göre ise ayrıksı durumlarda toprak ilkesi de Osmanlı uyrukluğunun kazanılmasında başvurulan bir yöntemdi. Bunun için Osmanlı ülkesinde doğan çocukların erginliğe erişmelerinden başlayarak üç yıl içinde Osmanlı uyruğunu elde etmek için istemde bulunmaları gerekmektedir. Kanunnamenin 9. maddesi ise, Osmanlı ülkesinde ikamet eden herkesi Osmanlı uyruğu sayarak yabancı uyruklu ileri sürülmesinin önüne geçme amacı taşımaktaydı. Bu maddeye göre, yabancı bir devletin uyruğu olduğunu iddia edenler bunu kanıtlamak durumundaydı.^[21]

Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, o güne kadar ilk defa vatandaşlık hukukunu düzenlemesi, vatandaşlık konusunun yasal bir zemine taşınması bakımından çok önemlidir. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nden sonra 1876'da kabul edilen ilk Osmanlı Kanun-i Esasisi'nde ise Osmanlı vatandaşlığı anayasal düzeyde koruma görmüştür. Anayasanın, "*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi bir din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir*" söyleminden din ve mezhep farkı gözetilmemesi ve uyrukluğun kazanılması ve kaybedilmesinde keyfi uygulamalardan uzak durulmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır.^[22]

[20] Göçek, 2005, s. 62-63.

[21] Aybay, 2008, s. 71-72.

[22] Aybay, 2008, s. 72.

24 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, cemaatten topluma, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş olarak açıklanan yeni bir siyasal-kamusal alan anlayışının ve onun aktörü olarak “*vatandaş*”ın ortaya çıkışına vesile olmuştur.^[23] İkinci Meşrutiyetin getirdiği modern yönetim anlayışında eşitlik önemli bir kazanım olarak ortaya çıkar. Vatandaşların başlıca görevleri, kanunlara itaat etmek, askerlik yapmak ve vergi vermektir. Bu görevler, vatandaşlar arası görev eşitliğini sağlarken haklarda da eşit bir vatandaşlık topluluğunun kurulmasına önayak olmuştur.^[24] Çağdaş topluma yönelik bir dizi yeniliğin gündeme geldiği, kişi hak ve özgürlüklerinin yeni dönemin temel sorunsallarını oluşturduğu ve yeni bir insan tipinin yaratıldığı II. Meşrutiyet döneminde “*Osmanlı*”, artık reaya ve tebaa niteliğini yitirmiş, “*vatandaş*” olmuştur. Cemiyet, toplumsal bir kategori olmaktan çok, bir yığını ifade eden ahalinin yerini almıştır.^[25]

1908'de II. Meşrutiyetle birlikte iktidara ortak olan İttihat ve Terakki, modern, merkezi bir ulus devlet yaratılmasını hedefleyerek, bunun en temel ilkesinin vatandaşlık kurumu olduğuna inanmış ve tüm üyelerin eşitlik ilkeleri dahilinde, sadece devlete karşı sorumlu olmalarını sağlayacak bir yapı kurmayı planlamıştır. Bu amaç için, Osmanlı millet sistemi içerisinde asker vermeyen, vergi ödemeyen cemaatlerin yaşadığı bölgeleri merkeze bağlayan ve buralar için merkezi bir eğitim programı uygulanmasını isteyen İttihat ve Terakki, böylece imparatorluğun tüm unsurlarının birlik olmasının sağlanabileceğini düşünmüştür. Fakat bu birliği sağlayacak, ortak bir kültürel bağ mevcut değildir. İttihat ve Terakki'nin bu soruna çözümünü son derece klasik bir yöntem olarak, vatandaşlık prensiplerini, egemen ulus olan Türklerin değerleri etrafında yaratılan bir kültürel kimlik ile birleştirmek şeklinde olmuştur.^[26]

İttihat ve Terakki, 1913 yılına kadar çıkarılan çeşitli kanun ve mevzuatlarla vatandaş ile devlet arasındaki hukuksal, siyasal ilişkinin kurallarını belirlemeye çalışmıştır. 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de yer almayan dernek kurma ve toplanma haklarını düzenleyen 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ve yine 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu, örgütlü topluma yönelmenin ve bu bağlamda vatandaşın sivil ve siyasal katılımının önünü açarken, derneklerin amaç ve nitelikleriyle ilgili olarak bir takım sınırlamalar getirmiştir.^[27] Cemiyetler Kanunu'na bir millet ismi taşıyan politik dernek ve birliklerin kurulmasını yasaklayan hükmün getirilmesiyle

[23] Üstel, Füsün, Makbul Vatandaşın Peşinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27.

[24] Üstel, 2004, s. 59.

[25] Toprak, Zafer, “80. Yıldönümünde ‘Hürriyetin İlanı’ (1908) ve Rehberr-i İttihad”, Toplum ve Bilim, S. 42, Yaz 1988, s. 157.

[26] Akçam, Taner, “Hızla Türkleşiyoruz”, Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 145-146.

[27] Üstel, 2004, s. 27.

birlikte, Rumeli'deki Rum, Bulgar ve diğer azınlık dernekleri kapatılmıştır.^[28] Bu düzenlemeler devlet ve sivil toplum ilişkisinde ilerleyen yıllarda daha da belirginleşecek olan gayrimüslimlere karşı güvensizlik ve tedirginliğin çoktan baş gösterdiğinin birer örneğidir. Bu dönemde, azınlık derneklerinin büyük bir bölümünün amaçlarının “*siyaset dışı*” olduğuna inanılmış ve bu inanç bir çeşit miras olarak Cumhuriyet dönemine de aktarılmıştır.^[29] Hatırlanacağı gibi, 31 Mart Vakası'nı (13 Nisan 1909) izleyen dönemler iktidarın sertleşmesine ve var olan bir dizi hak ve özgürlüğün askıya alınmasına tanık olunan yıllardır.

Balkan Savaşları'ndaki yenilgiden sonra Osmanlılık politikasının iflas ettiğini resmen açıklayan İttihat ve Terakki, gizliden gizliye Osmanlılık adı altında savunduğu Türk-İslam sentezini, İslam birliği ilkesinin de yıkılması sonucu artık sadece “*Türkçülük*” olarak savunmaya başlamış; böylece, o zamana kadar, imparatorluk bünyesindeki farklı din ve ulus gruplarını bir arada tutmak anlamına gelen “*İttihad-ı Anasır*” politikalarının bir hayalden öte olmadığı kabul edilmiştir. 1913 kongresinde alınan kararlar ile bu ilke bir program maddesi olarak dile getirilmiştir.^[30]

İttihat ve Terakki, ulusal bir devlet yaratmak için ideolojik, siyasi, idari, ekonomik tüm alanları kapsayan son derece kapsamlı bir çalışma içine girerek her alana ilişkin ayrıntılı planlar hazırlamıştır. Öncelikli mesele olarak görülen Türk olmayan unsurların tasfiyesi süreci gerçekleştirilmiş; Anadolu hızla Türkleştirilmeye başlanmıştır. İşe Ege Bölgesi'nden başlanarak, iktisadi yönden güçlenmiş Rumların siyasi ve iktisadi tedbirlerle tasfiye edilmesi kararlaştırılmıştır. Buna uygun olarak alınan tedbirler 1914 yılı itibariyle uygulamaya konmuş, bu kapsamda bir kısım Rumlar Yunanistan'a göçe zorlanırken, bir kısmı Anadolu'ya gönderilmiştir. Rumlardan sonra, Anadolu'nun Türkleştirilmesi yolunda ikinci adım atılarak bu kez Ruslarla işbirliği yaptıklarına inanılan Ermeni nüfusu Anadolu'dan çıkarılmıştır. Böylece Anadolu, %90'ı Müslümanlardan oluşan bir toplum haline gelmiştir.^[31]

1908-1919 yılları, yeni vatandaşlık anlayışının benimsetilmeye ve sevdirmeye çalışıldığı yıllardır. Bu kapsamda, yeni ulusal egemenliğin dışı vurumu olarak oy verme işlemi, bir vatandaşlık töreni olarak görülmüş; bu sayede birleşik bir kamusal-siyasal alanın varlığı hem fiili hem de sembolik olarak ortaya konmuştur. Siyasal katılımın dışında kalan kitleleri “*yeni toplum-yeni insan*” projesi çerçevesinde seferber etmek için ise kutlamalar, bayramlar icat edilmiş, vatandaşları bölen dini bayramların karşısına onları bir bütünün parçaları

[28] Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kırıatlı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1984, s. 149.

[29] Üstel, 2004, s. 28.

[30] Akçam, 1997, s. 147-149.

[31] Akçam, 1997, s. 150-155.

yapacak bir dizi yeni bayram ve kutlamalar getirilmiştir. Bunlara örnek olarak İkinci Meşrutiyet'in yıldönümlerinde kutlanan “*İyd-i Milli-yi Osmani*” (Osmanlı Ulusal Bayramı), II. Meşrutiyet Meclisi'nin toplandığı günün yıldönümünde “*Meclis-i Millinin Yevm-i Küşadı*”, “*Mektepliler Bayramı*”, “*Çocuklar Bayramı*”, “*İdman Bayramı*” gibileri sayabiliriz.^[32]

II. Meşrutiyet, hedeflediği yeni insanın yaratılmasında en hayati kurumlardan biri olarak okulu ve özellikle de ilkokulu görmüştür. 1908 sonrasında müfredat programlarında yapılan değişikliklerle Yurttaşlık Bilgisi dersi “*Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye*” adıyla bağımsız bir ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Müfredat programlarına Malumat-ı Medeniye dışında, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Coğrafyası dersleri de eklenmiştir. Tüm bunlar, ortak bir Osmanlılık kimliği etrafında bütünleşmeyi sağlamaya yönelik son kurtarma çabalarıdır. Ancak azınlık ve yabancıların sahip oldukları okulların statüsünü düzenleyen 1915 tarihli Mekatip-i Hususiye Talimatnamesi'nin 6. maddesi resmi lisan Türkçeden başka dilde eğitim verecek özel okullarda Türkçe, Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Coğrafyası derslerini zorunlu dersler arasında saymış, fakat Malumat-ı Medeniye dersinden bahsedilmemiştir.^[33]

İttihat ve Teraki'nin vatandaş yaratma çabalarının somut örneklerinden birisi de memurluk alanında görülmüştür. Memur olabilmeyi, resmi yüksek okulları bitirme koşuluna bağlayan yeni düzenlemelerle Türk olmayan kişileri memurluk gerekçesi ile Türkleştirmek hedeflenmiştir. Ayrıca, memurların “*umum milletin, umum devletin memurları*” olduğu, yaptıkları hizmet sonrası “*umum efradı milletten cebinden çıkmış bir maaş*” alacakları özellikle vurgulanarak,^[34] bir bakıma memurluk özendirilmiş ve yüceltilmiş, bu sayede Türkleştirme hareketine direkt bir katkı sağlanmıştır.

Bu iktidar döneminin dine olan yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin resmi dininin Kanun-i Esasi'de belirtildiği gibi İslam olduğunun her seferinde vurgulandığı, devlet tarafından “*tanınmış dinlere*” mensup kişilerin inanç ve ibadetlerinde tümüyle serbest olduklarının belirtildiği bir yaklaşımdır. Dönemin yazarları din ve vicdan özgürlüğünü bir yandan savunurken diğer yandan da bir “*şer aleti*” olarak kullanılmasından çekinerek ahlaka ve kamu düzenine aykırı uygulamaların yasal takibat konusu edileceğini belirtmişlerdir.^[35]

II. Meşrutiyet'in “*vatandaş*” anlayışı, organik bir bütünüün üyesi, ailenin bir ferdi olmak şeklinde anlaşılmaktadır. Vatan bir ortak ev iken, vatandaş da o vatanın evladıdır. Bu dönem, vatandaşlık anlayışının ardında “*iyi*” ve “*kötü*” tutum ve davranışlarla anlam kazanan “*yeni insan*” profili yer almaktadır. Bu

[32] Üstel, 2004, s. 28-29.

[33] Üstel, 2004, s. 39-40.

[34] Üstel, 2004, s. 59.

[35] Üstel, 2004, s. 562.

yeni insan profili, “*beden*” ve “*akıl*” dan sonra “*ruh*” ya da “*ahlak*” özelliğine de sahiptir. Seküler bir ahlakla donatılmış bu vatandaş tipi, ahlaki çöküş varsayımı üzerinden anlatılmaya çalışılmaktadır. Buna göre, Osmanlı’nın Batı karşısındaki askeri yenilgilerine, İmparatorluğun iktisadi bağımlılığına ve parçalanmasına yönelik tahlillerde bu ahlaki çöküşün büyük bir yeri vardır. Beden-akıl-ruh ekseninde tanımlanan vatandaştan hareketle inşa edilen vatandaşlar topluluğunun ahenk içinde bir arada yaşayabilmesi için bir asgari kurallar bütününe ihtiyaç vardır. Tüm bu kurallar, Malumat-ı Medeniye kitapları aracılığıyla yeni nesillere öğretilmeye çalışılmıştır. Hitap biçimlerinden kişilerin selamlanmasına, yaşlıların elinin öpülmesinden sofraya terbiyesine, konuşma kurallarından toplu taşıma araçlarındaki davranış biçimlerine kadar hayatın her alanına ilişkin kurallara ve tespitlere yer verilerek aynı kültürü almış yeni nesiller yaratılmak istenmiştir.^[36]

Osmanlı’da vatandaşlık kavramının gelişiminde vurgulanması gereken en önemli nokta, vatandaşlığın, ulusal vatandaşlıkla bir tutulma eğiliminin ilk tohumlarının İttihat ve Terakki’nin önderliğinde atıldığı saptamasıdır. Henüz tam anlamıyla ulusallaşamamış bir coğrafyada vatandaş yaratma çabası, tam da ulus yaratma kaygısıyla eş zamanlı ve eşgüdümlü olarak gelişmiştir. Günün şartlarında bağımsızlığın korunması ve dış baskılardan kurtulmak olarak son derece basit bir temele dayandırılabilir, Türk-Müslüman sentezine dayalı tek ulus, tek millet yaratma çabaları, ileride doğacak Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin de izinden gideceği bir yol olmuş; ulus-devlet yapılanmasına bir beşik oluşturmuştur.

3. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE VATANDAŞLIK

Milli Mücadele Dönemi, Sevr Antlaşması’nın yarattığı psikolojik yıkımın etkisiyle hareket eden kurucu kadronun, Misak-ı Milli hudutları içindeki bütün coğrafyayı içine alacak egemen ve bağımsız bir devlet kurmak amacına yöneldiği yıllardır. Bu nedenle kurucu kadro, gelecekte oluşturmayı düşündüğü ulusal kimliğe ilişkin kucaklayıcı mesajlar vermeyi tercih etmiş, vatandaşlık kavramının tesisinde de yine aynı kucaklayıcılığa yaslanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı sırasında Türk etnik kimliğine vurgu yapmaktan özenle kaçınmış; sürekli olarak “*Türkiye*” ve “*Türkiye halkı*” kavramlarını kullanmayı tercih etmiştir. Bununla, “*kan*” temelli vatandaşlık tanımından uzak kalınacağı; “*teritoryal*” veya “*toprak*” temelli bir vatandaşlık anlayışının esas

[36] Üstel, 2004, s. 73-82.

alınacağı mesajını vermiştir.^[37] Nitekim bu anlayışın anayasal ifadesi olarak, 1924 tarihli Anayasa'nın 88. maddesinde, “*Türkiye abalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur*” denilmiştir. Böylece vatandaşlığın; ırk, din, mezhep ya da kan bağı esasına dayalı olarak değil, birlikte yaşam arzusu gibi sübjektif bir ölçüte dayalı olarak kurulduğu ifade edilmiştir. Ortak bir vatandaşlık kimliğini oluşturmayı hedefleyen bu tanım, alt kimliklerin varlığını inkar anlayışı üzerine kurulmamıştır. Ancak bu durum, 1930’lu yılların dünyasında yaygınlaşan otoriter/totaliter rejimlerin de etkisiyle tersine dönmeye başlamıştır. Bu dönemde geliştirilen “*halkçılık*” ilkesi, ulusal kimliğin fiili tanımının değişimine katkıda bulunmuştur. Bu ilke halkı; sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle olarak kabul etmiştir. Türk toplumunun farklı sınıflardan değil, dayanışma içerisinde ve birbirlerine sıkıca bağlı bulunan meslek gruplarından oluştuğu kabul edilerek, yegane farklılığın, mesleki farklılık olduğu savunulmuştur. Değişimin en önemli gerekçelerinden birini de, 1925’de baş gösteren “*Seyh Sait İsyanı*” oluşturmuştur. Etnik çatışmaların ne tür sonuçlar doğurduğunu Balkanlar’da yaşadığı deneyimden bilen devletin kurucuları, Seyh Sait İsyanı karşısında Anadolu’nun da “*Balkanlaşması*” gibi bir endişeye kapılmışlardır. Bu endişelerin de etkisiyle, her türlü farklılığı yadsıyan bir düşünce temeline yaslanmak suretiyle, bir yandan kültürel türdeşliği sağlamaya çalışmışlar, diğer yandan da yaratılmaya çalışılan ulusal kimliğin dışında kalan farklılıkların kültürel yaşam alanlarını daraltılmışlardır.^[38]

Ulusal kimliğin fiili inşasında gerekli olduğu düşünülen tarih yazımında da aynı anlayış takip edilmiş, güçlü milliyetçi duygularla donatılmış kuşaklar yetiştirilmesi anlayışına uygun bir tarih yazımı gerçekleştirilmiştir. Milli Mücadele dönemi millî kimlik mühendisliğinin^[39] henüz tam olarak yapılmadığı bir dönemdir. Bu yıllarda her ne kadar ulus devlet fikrinin ilk tohumlarının atılmasına şahit olunduysa da, Türklük ve Türk milliyetçiliği kavramlarının henüz telaffuz edilmediğini görürüz. Örneğin Erzurum Kongresi Beyannamesi’nin 1. maddesinde, doğu illerinden söz edilirken hiçbir ilin “*camia-ı Osmaniye*”den ayırlamayacağı ifade edilmiştir. Sivas Kongresi’nde de aynı şekilde, Mondros Mütarekesi tarihindeki hudutlar içinde kalan ve her noktası “*İslam ekseriyet-i kahiresiyle meskûn olan Memalik-i Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve Camia-i Osmaniye’den ayırlamaz*” denmektedir. Beynamede sık sık Memalik-i Osma-

[37] Oran, Baskın, *Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, Tesev Yayınları*, İstanbul, 2004, s. 73.

[38] Erdem, F. H.-Bağlı, Mahzar, “*Modernleşme ve Ulus Devlet Olgusu Kısacasında Azınlıklar Sorunu: Süryaniler*”, Süryaniler ve Süryanilik III, Haz. Ahmet Taşgın ve diğerleri, Ankara, 2005, s. 143.

[39] Oran, Baskın, “*İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği*”, Toplum ve Bilim, 1996, S. 71, s. 172.

niye, Camia-ı Osmaniye, Ekseriyet-i İslamiye gibi ifadeler kullanılmaktadır. Yine, Misak-ı Milli'de de benzer ifadeler yer almaktadır.^[40]

Bu belgelerde, Türklük, Türk milleti, Türk milliyetçiliği gibi deyimlere rastlamak mümkün değildir. Daha çok milli topluluk, Osmanlılık, Müslümanlık gibi geleneksel kriterlere yer verilmiştir. Milli Mücadele yıllarında böyle bir söylemin tercih edilmesinin nedenlerine ilişkin olarak Bülent Tanör, Türk ulusçuluğunun henüz billurlaşmış olmamasını ve İtilaf bloğunun etnik bölünme yaratma hedeflerini boşa çıkarma niyetini göstermektedir.^[41] Bu yıllarda milliyetçi söylemden özellikle kaçınılmasının önemli bir nedeni, başarılı bir Kurtuluş Savaşı verebilmenin yolunun, Türkler dışındaki Müslüman etnik gruplarla anlaşmaktan geçtiğine inanılmasıdır. Çünkü hem azınlıklarla, hem işgal kuvvetleriyle, hem sultanın ordularıyla hem de iç ayaklanmalarla uğraşmak yeterince zordur. Bu sebeple Anadolu'da sorunlar çıkaran Çerkezler ve Kürtlerle anlaşmak, onların ayrılıkçılık yaratmadan Türklerle birlikte savaşmasını sağlamak gerekmiştir.^[42]

III. CUMHURİYET DÖNEMİNDE VATANDAŞLIK

1. KURULUŞ YILLARINDA VATANDAŞLIK

Milli mücadele yıllarının bu çok kimlikli, çok çeşitli yapısından, Cumhuriyetin Türk milliyetçiliği söylemine net bir şekilde geçilmesi, ister istemez akla, daha Milli Mücadele yıllarında bile yönetici kadrolarının akıllarında Türk milliyetçiliğine dayanan yeni bir devlet kurma kararlılığı olduğunu ama dönemin hassas koşulları nedeniyle bu kararın telaffuzundan kaçınıldığı fikrini getirmektedir.

Yeni devletin ilk anayasası olan 1921 Anayasası, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu bildirdiği birinci maddesinin akabinde tüm güçlerin Mecliste toplandığına ve devletin Türk milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından yönetileceğine yer verdiği ikinci maddesi ile milli devlet ilkesini açıkça ortaya koymaktadır.^[43] Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ile ortaya çıkan ulusal irade, Amasya Genelgesi ve kongreler aşamalarından sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kişilik kazanmış, bundan sonra, TBMM'nin çıkardığı

[40] Özbudun, Ergun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik, Ed. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s. 63-64.

[41] Özbudun, 1997, s. 65.

[42] Oran'dan aktaran Özbudun, 1997, s. 65-66.

[43] Çeçen, Anıl, Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti, Ulusal Türkiye Dizisi:5, Fark Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2007, s. 187.

tüm anayasalarda ulusal irade temelinde ulus devlet yapısı benimsenmiştir. Bu yıllarda getirilmeye çalışılan yeni devlet düzeni konusunda hiçbir devlet modelinin ya da ideolojinin doğrudan esas alınmadığı ya da taklit edilmediği, tamamen ülke gerçekleri doğrultusunda hareket edildiği savunulmuştur. Eski Osmanlı topraklarında yaşayan ve göç ederek Anadolu ve Rumeli bölgelerine gelen halk toplulukları, Türklük üst kimliği çatısı altında bir araya getirilmek istenmiştir. Bundaki maksat ise, etnik ve dinsel alt kimliklerin bölücü ve bölgesel çatışma çıkarıcı yaklaşımları devre dışı bırakma isteğidir.^[44]

Ulus devletler, kuruluşlarından itibaren, coğrafi olarak sınırları dahilinde bulunan halkı belli idealler, inançlar, değerler etrafında birleştirerek eğitim ve dil birliği sağlayarak, toplumsal sınıflar arasında çatışmaları ortadan kaldıracı önlemler almışlardır. Bu sayede yeni bir ulusal kimlik yaratmayı hedeflemişler; homojen, bütüncül bir ulusal kimlik tanımına ulaşmışlardır. Aynı süreç, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda da yaşanmıştır. Atatürkçü ideoloji ile modern bir çizgide yeni bir ulusal kimlik inşa edilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'e göre, halkın bir kişi veya grup altında ezilmediği ve egemenliği elinde bulundurduğu tek devlet biçimi demokrasidir ve demokrasinin tam olarak uygulanabildiği tek yönetim tarzı cumhuriyettir. Ulusun hamisi olan devlet ise bu ilke doğrultusunda vatandaşların her türlü özgürlüğünü korumakla mükelleftir.^[45] 1923 yılında kurulan cumhuriyet, ümmetin yerine milleti, tebaanın yerine ise vatandaşı koyarak, ^[46] Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan herkesi eşit hak ve ödevleri olan Türk vatandaşları olarak kabul etmiştir.

"*Tabiiyet*" yerine geçen vatandaşlık deyimini, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Türk hukukuna anayasal düzeyde girmiştir. 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde "*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk itlak olunur*" demek suretiyle Osmanlı dönemi vatandaşlık kurumuna ilişkin düzenlemelerdeki "*tebaanın padişaha bağlılığı*" kanıksamasının geride bırakıldığı ve artık anayasal düzeyde "*vatandaşlık*" deyiminin kabul edilerek laik ve çağdaş bir vatandaşlık anlayışının benimsendiği gösterilmeye çalışılmıştır.^[47] Atatürkçü bakış açısıyla inşa edilen yeni, modern, ulusal kimlik; yukarıdan aşağıya yapılan ve devlet eliyle gerçekleştirilen bir projedir. Dönemin aydınları, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün en önemli sebeplerini tek bir kişinin hegemonyasındaki devlet sistemine ve gelişmeyi, kalkınmayı engelleyen devletin

[44] Çeçen, 2007, s. 203.

[45] İnan, Afet, Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998, s. 31-32.

[46] Ünsal, Artun (Der.), 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 13.

[47] Aybay, 2008, s. 73.

İslami özelliklerine bağladıkları için, devlet ve kimlik düşüncelerini bu sorunlar üzerinden üreterek çözüm arayışı geliştirmişlerdir.

1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, Cumhuriyetin ilanından sonra 5 yıl daha yürürlükte kaldıktan sonra, 23 Mayıs 1928 tarih ve 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun kabulü ile yürürlükten kalkmıştır. Yeni kanun, kan bağı ilkesine ek olarak toprak ilkesine de yer vermiş, Türkiye'de doğup anası babası belli olmayan veya bunlardan biri vatansız olan çocukları da Türk vatandaşı saymıştır. Bu durum, kanunun, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki nüfus azlığı nedeniyle olabildiğince çok kişiye Türk vatandaşlığı verme eğiliminde olduğu görülmektedir.^[48]

Ulusal kurtuluş savaşı süreci, emperyalizme karşı tüm unsurların birlikte mücadele ettikleri bir süreçtir. Bu dönem, etnik köken ayrımı yapılmaksızın Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan herkesin siyasi anlamda birleştiği ve milliyetçi bir söylemin yer almadığı bir dönemdir.^[49] Dönemin siyasi gerçekleri nedeniyle milliyetçi bir söylemden özellikle uzak durulmuşsa da, milli mücadele sonrası dönemde rejim yavaş yavaş yerine oturdukça, milli mücadele dönemindeki çoğulcu üslup yerini Türk milliyetçiliğine yaklaşan söylemlere bırakmaya başlamıştır. Bora'nın ifadesiyle kimlik mühendisliğinin yapılmadığı kurtuluş döneminin arkasından homojen bir millet inşa etme sürecinin gereği olarak sabit bir tek milli kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır.^[50]

Kemalist ulus-devlet modelinde, toplum örgütleyici ve tamamlayıcı egemen özne konumundadır. Dolayısıyla devlet, toplumsal ilişkilerin kurucusu değil tamamlayıcısıdır. Bu tip devlette, devlet ulusun ta kendisi sayılmaktadır. Yani, ulus ve devlet aslında tek bir kavramı ifade etmektedir. Devlet ve millet ögeleri ulus-devlet adı altında birleştirilmiş, tek bir kavram haline getirilmiştir. Devlet ve millet özdeş kavramlar olarak kabul edildiği için, vatandaşların tek başlarına "birey" olarak herhangi bir önemleri kalmamış, "görevleri olan vatandaşlar" olarak bir önem arz etmeye başlamışlardır. Bu vatandaş tipi, toplumsal yarara hizmet etme misyonunu üstlenmiş ve devletin toplum üzerinde egemen ve aktif olmasına meşruiyet sağlamıştır.^[51]

2. TEK PARTİ DÖNEMİNDE VATANDAŞLIK

Cumhuriyetin kurulması ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarıyla geçen tek parti dönemi, ulusal vatandaşlık anlayışının oturması ve daha da güçlenmesi

[48] Aybay, 2008, s. 75.

[49] Özbudun, 1997, s. 63.

[50] Bora, Tanıl, "İnşa Dönemi Türk Milli Kimliği", Toplum ve Bilim, 1996, S. 71, s. 18.

[51] Kahraman, H. Bülent, "Kemalist Cumhuriyetçilik, Yurttaşlık ve Demokrasi İlişkisi", Varlık, 1996, s. 1069.

adına bir dizi girişimde bulunulan yılları kapsamaktadır. Bu dönemin vatandaşlık anlayışını anlamada şüphesiz ki kabul edilen bir dizi hukuki mevzuatın ve eğitim sisteminde benimsenen ilkelerin büyük rolü vardır.

1924 Anayasası, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde yükselen bir devrimin 1921 Anayasası ile başlayan sıçramalarının bir yenisi olmuştur. Bu anayasa, ulusal, demokratik ve laik bir devletin temellerini atmıştır. Anayasanın özünde ulusal egemenlik ilkesi yer almıştır. Demokratik bir niteliğe sahip olmasına rağmen çoğulcu ve iktidarı bölüştürücü olmaktan çok çoğunlukçu ve bütüncü bir niteliktedir. Bunun nedeni, anayasanın yapıldığı dönemin ana sorununun çoğulcu demokrasi değil, köklü reformlarla devletin çağdaştırılması olarak görülmesidir.^[52]

1924 Anayasası "*dil, din, ırk farkı olmaksızın tüm vatandaşların eşit olacakları*" hükmünü taşır. 1945'e kadar yürürlükte kalan ilk haliyle 88. madde "*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur*" demektedir. Yani burada, 1961 ve 1982 Anayasaları'ndan farklı olarak "*bu kim-seler Türktür*" denmemiş, Türk şeklinde bir adlandırmanın uygun kabul edildiği belirtilmiştir. Ayrıca maddede geçen "*vatandaşlık*" kelimesi ile de bu kişilere Türk denilmesinin vatandaşlık ilişkisi ile sınırlı olduğuna işaret edilmiştir.^[53] Anayasa'nın dinsel ve ırksal farklılıkların olduğunu kabul ettiği, ancak "*Türklük*" sıfatının dinsel ve ırksal bir anlam taşımadığını, coğrafi (Türkiye ahalisi) ve siyasi (vatandaşlık bağı) bir anlam taşıdığını benimsediği kabul edilmektedir.^[54] Anayasanın görüşülme aşamasında dahi, Türk olmayan Müslüman etnik grupların statüsü konusu hiç gündeme getirilmeyerek, bu unsurlar da Türklük kavramı içerisinde değerlendirilmiştir. Ancak bu durum, Türklüğün tanımlanmasında az da olsa din olgusunun hala hakim unsur olarak hüküm sürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan ahali mübadelesinde dilin değil din bağının esas alınması ve ana dili Türkçe olduğu halde Ortodoks Karaman Rumlarının mübadeleye dahil edilmesi bunun bir göstergesidir.^[55]

Ancak bu eşitliğin fiilen uygulanabildiği söylenemez. 1923 Lozan Antlaşması'nın gayrimüslim azınlıkların korunmasına ilişkin hükümlerine karşın, iktidarın birincil hedefi, azınlıkların Türkleştirilerek, tek dil, tek ülkü, tek hars söylevinin hayata geçirilmesi olmuştur. İktisadi alanda Cumhuriyetin ilk yıllarında yabancı sermayeli ticari müesseselerde istihdam edilen gayrimüslim azınlıkların sayıları ile ilgili olarak bir kota uygulanmaya başlanması, 1923'e

[52] Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, YKY, İstanbul, 1992, s. 328-329.

[53] Berzeg, Kazım, "*İnsan Hak ve Özgürlükleri, Demokrasi, AB Kriterlerine Uyum ve Çağdaşlaşma İçin Atatürk'ün 1924 Anayasası'nı Tekrar Yürürlüğe Koyalım*", Yeni Türkiye, Avrupa Birliği Özel Sayısı, 2000, S. 35, s. 634.

[54] Tanör, 1992, s. 309-310.

[55] Özbudun, 1997, s. 66-67.

kadar müesseselerin yönetici ve memur kadrolarında %90 yabancı uyruklu ve gayrimüslim kişiler çalışırken, bu tarihten sonra yabancı şirketlere Müslüman memur çalıştırmaları şartı konması,^[56] 5 Haziran 1935 tarihli Vakıflar Kanunu'nun uygulanmasında gayrimüslim azınlıklar aleyhine durumlar yaratılması, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne irad kaydedilmek üzere vakıf gelirlerinden yüzde beş kontrol hakkı kesilmesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne azınlık cemaatlerinin vakıflarını yönetecek olan mütevelliyi seçip tayin etme hakkının verilmesi bu baskıya örnek teşkil eden uygulamalardan bazılarıdır.^[57]

1924 Anayasası'ndaki eşitlik ilkesinin gayrimüslim azınlıklar yönünden tam olarak uygulanamamasının sebebi olarak, Anadolu topraklarının işgal edildiği dönemlerde gerek Ermenilerin gerekse İzmirli Rumların bir bölümünün işgalci kuvvetlere destek çıkan tavırları gösterilmektedir. Azınlık olarak tabir edilen bu kesimlerin işgalci güçlere gösterdiği sevgi, Türk (Müslüman) vicdanı üzerinde kolay silinemeyen izler bırakmıştır. Uygulamada azınlıklar, kamu hizmetlerinde istihdam edilmemişler ve siyasi iktidar ve kamuoyu gözünde daha az güvenilir kişiler olarak kabul edilmişlerdir. 1934 yılında Trakya'da Yahudi vatandaşların yaşadığı yerlerde meydana gelen Yahudi karşıtı olaylar, 1941'de Yirmi Kur'a İhtiyatlar olayı olarak bilinen gayrimüslim ihtiyatların silah altına alınmaları ve 1942'de yürürlüğe giren Varlık Vergisi Kanunu da azınlıklara karşı anayasada ifadesini bulan eşitlik anlayışını bertaraf eden olaylardır.

1927'den sonra "*dil*" unsurunun vatandaşlığın önemli bir unsuru olduğuna vurgu yapılmaya başlanmıştır. 1925'te Şeyh Sait İsyanı'nın yurttaşlar topluluğu oluşturma idealinin sınırları konusunda oluşturduğu kuşku, 1926'da Türkçe dualarla namaz kıldırma teşebbüsleriyle İslam'ı Türkleştirme sürecine ön ayak olmuştur. 1930 itibarıyla "*Vatandaş, Türkçe konuş*" kampanyası başlatılmış ve bu kampanya 1930'lar boyunca sürdürülmüştür.^[58]

1923-1950 arası dönem, yeni bir ulusun, devletin ve bu ulusa üyelik anlamında bir vatandaşlık anlayışının oluşturulmaya çalışıldığı bir dönemdir. Bu dönemde haklardan ziyade ödevlere vurgu yapılarak edilgen bir vatandaşlık uygulamasına gidildiyse de, çağdaş, modern ve laik bir çizgi benimsenerek böyle bir kimliği benimsemiş vatandaşlar yaratılmaya çalışılmıştır. Bu dönem Osmanlı ile hesaplaşma dönemi olduğu için İslam ve Osmanlılık gibi unsurlardan özenle kaçılmıştır.

Bu dönemde Osmanlı döneminin ideolojisine bağlı olan görüşler ayıklanmış, yerlerine, Cumhuriyet'in temel ilkeleriyle uyumlu görüşler getirilmiştir. II. Meşrutiyet'in bir ailenin fertleri olarak tanımladığı vatandaşlar, Cumhuriyet'in

[56] Bali, Rifat N., "*Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası*", Birikim, 1998, S. 115, s. 81.

[57] Bali, 1998, s. 82.

[58] Üstel, 2004, s. 166-167.

ilkeleri doğrultusunda yeniden ele alınarak, vatandaşlığa devlet eksenli bir nitelik kazandırılmaya başlanmıştır. Bu dönemde okullarda okutulan “*Yurt Bilgisi*” dersleri ile de öğrencilere devlet, yurt, millet, milliyet gibi kavramlar hakkında bilgiler verilerek yurdu ve milletini sevdirmek amaçlanmıştır.^[59] Tek parti iktidarı döneminde okullarda okutulan Tarih dersleri ve Yurt Bilgisi dersleri birbirini tamamlayan nitelikteki derslerdir ve milli kimliğin topluma aktarılmasında çok kilit bir rol üstlenmişlerdir. Tarih derslerinde millete, kendisi tanıtılarak, yarınlara için yol ve hedef gösteren bir kılavuzluk misyonu üstlenilmiştir. Yurt Bilgisi derslerinde ise bu hedefe ulaşmada izlenecek yol ve bu yolda bireylere düşen görevler konuları işlenmiştir.^[60] Yurt Bilgisi derslerinde, bayrak, vatan gibi sembollerle milli kimlik etrafında kolektif bir bilinç oluşturulmaya çalışılarak, kişinin kendisini Türk milletine ait hissetmesinin gurur verici bir duygu olduğu vurgulanmıştır.^[61]

Bu dönemdeki yaygın kanaate göre “*Türk vatandaşlığı*” bir ayrıcalıktır. Bu ayrıcalığı destekleyen kimi yasalar ve uygulamalar da hayata geçirilmiştir. Örneğin, 1924 yılında çıkarılan bir kanunla Türk vatandaşlarının sahip olduğu şirketlerin gümrük vergilerinden muaf olması sağlanmıştır.^[62] 1928 yılında çıkarılan 1346 Sayılı Kanun’la Türkiye Cumhuriyeti dahilinde, gerek okullarda ve gerekse okul dışında, izcilik, keşşafılık, boyskavntik veya diğer herhangi nam ve unvan altında izcilik teşkilatı oluşturma hakkı münhasıran Türk vatandaşlarına verilmiştir.^[63] Yine, 1926 tarihli Memur Kanunu’nun dördüncü maddesi, memur olabilmek için “*Türk*” olmak şartını koşturmuştur. 1928 tarihli 1219 Sayılı Kanun’da ise, ülkedeki doktorların İstanbul Darülfünun Tıp Akademisi mezunu ve Türk olmalarını şartı yer almıştır.^[64] Aynı kanunda yabancı okullardan diploma alan Türk doktorların derecelerinin Sağlık Bakanlığı’na kabul edilmesi halinde doktorluk mesleğini icra edebilecekleri düzenlenirken, Türk olmayan doktorlar için böyle bir hakka yer verilmemiştir. 1930’larda ise milliyetçilik akımları gittikçe daha etkili olmaya başlamış, bu durum çıkarılan yeni yasalarda da kendini göstermiştir. 1931 tarihli Matbuat Kanunu’na göre ancak Türklerin dergi ve gazete sahibi olabilecekleri düzenlenmiştir.^[65] 1936’da

[59] Üstel, 2004, s. 135.

[60] Caymaz, Birol, Türkiye’de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 12.

[61] Caymaz, 2007, s. 17.

[62] Çağaptay, Soner, “*Kim Türk, Kim Vatandaş? Erken Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Rejimi Üzerine Bir Çalışma*”, Toplum ve Bilim, 2003, S. 98, s. 168.

[63] Düstur, Üçüncü baskı, C. 9, s. 527.

[64] TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1983, s. 63.

[65] Düstur, Üçüncü baskı, C. 12, s. 527.

kabul edilen Cemiyetler Kanunu, etnik ve dini azınlık gruplarını temsil eden derneklerin kurulmasını yasaklamıştır.^[66]

1932’de 2007 sayılı Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun’la bazı mesleklerin yapılması sadece Türk vatandaşlarına hasredilmiştir. Asıl amacın Türk vatandaşını korumak olduğunu öne çıkararak bu kanun, yürürlükte olduğu dönemin ana kanunu olma özelliğine sahiptir.^[67] 2007 sayılı Kanunun 1. maddesi yabancıların Türkiye’de yapamayacakları işleri saymaktaydı. Buna göre; ayak satıcılığı, çalgıcılık, fotoğrafçılık, berberlik, müretteplik, simsarlık, elbise, kasket ve kundura imalciliği, borsalarda mubayaacılık, devlet inhisarına bağlı maddelerin satıcılığı, seyyahlara tercümanlık ve rehberlik, inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir, teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik, tahmil ve tahliye işleri, şoförlük ve muavinliği, alelumun amelelik, her türlü müesseselerde ticarethane, apartman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık; odabaşılık, otel, han, hamam, kahvehane, gazino ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant), bar oyunculuğu ve şarkıcılığı, veterinerlik, kimyagerlik ve borsa simsarlığı gibi meslekler sadece Türk vatandaşlarının yapmasına izin verilen mesleklerdi.^[68] Yargıtay ve Danıştay, 2007 sayılı Kanunun 1. ve 2. maddelerinin yazılış tarzlarından, bu maddelerde sayılan sanat ve hizmet nevelerinin “*tahdidi ve iltizami*” olduğu sonucuna varmıştır ve sütçü çıraklığı, kuyumcu çıraklığı, kahvecilik, arabacılık, pazarda sergi açma, mücellitlik, makinistlik ve kalaycılık gibi kanunun yer vermediği mesleklerin Kanunun 1. maddesindeki sanat ve hizmetlere dahil olmadığı yönünde görüş belirtmiştir.^[69] Bu kanun işverenlere bu kanun kapsamına girmeyen kişileri, yani Türk vatandaşı olmayan çalışanları işten çıkarma hakkı vermektedir. Bu sebeple özellikle Yunan vatandaşı olan İstanbul Rumlarının işsiz kaldığı ve ülkeyi terk etmek zorunda kaldığı kaydedilmiştir.^[70] Kanunun yürürlükte olduğu dönemde, yabancıların tayyare makinistliği ve pilotluğu ve devlete veya vilayetlere bağlı müesseselerle belediyeler ve bunlara bağlı tesisat hizmetlerini yapabilmeleri için Bakanlar Kurulu’nun özel izni gerekliydi.^[71]

[66] TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1983, s. 1-21.

[67] Ökçün, A. Gündüz, Yabancıların Türkiye’de Çalışma Hürriyeti, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 66-67.

[68] Düstur, Üçüncü baskı, C. 13, s. 649-650; Ökçün, 1998, s. 67 vd.

[69] Yargıtay kararları için bkz. Ökçün, 1998, s.68.

[70] Amerikan diplomatik kaynaklarına göre bu rakam 15000’den fazladır. Aktaran, Çağaptay, s. 170.

[71] Ökçün, yabancıların çalışma hürriyetine, Bakanlar Kurulu kararı ile yapılacak her çeşit sınırlamanın, bir kanun hükmüne dayansın veya dayanmasın, Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Ökçün, 1998, s. 70-71.

1930'ların sonlarında özellikle “*Türk ırkı*” lehine sayılabilecek düzenlemelerin de yapıldığını görmekteyiz. Örneğin, 1938'de Türk ırkından olan yabancılara Türkiye içindeki seyahatlerinde kolaylıklar sağlayacak düzenlemeler getirilmiştir.^[72] Türk vatandaşlığının giderek imtiyazlı bir kategori haline dönüşmesiyle, Türk vatandaşlığından çıkarılma, Türk vatandaşlığına kabul edilme girişimleri başlamıştır.

1930'lu yıllar devlet eksenli yurttaşlık anlayışının okul aracılığıyla yaygınlaştırılması hedeflerine hız verildiği bir dönem olarak ortaya çıkar. Bu dönemde eğitimin amacı “*aynı*”laştırmaktır. Cumhuriyet ve ulus-devletin siyaset projesi, bu aynılaştırma operasyonuna destek vermek adına “*milli terbiye*” söylemini benimsemiştir. Milli terbiye, başta ilkokul öğrencilerini, sonra tüm fertleri toplumun öz, sadık ve temelli evladı yapmak, onları topluluğun bir parçası yapmak, ancak o topluluk içinde bir varlık olmalarını sağlamaktır.^[73]

1930'larda karşımıza çıkan bir başka yurttaş yetiştirme mekanizması da köylünün yurttaşlaştırılmasıdır. 1938 tarihli Köy Mektepleri Müfredat Programı ile köy ilkokulları için ayrı bir öğretim programı hazırlanmıştır. Bununla, Cumhuriyet rejimini köylere kadar yaymak, Türk köylüsüne cumhuriyet rejiminin bir yurttaşı olduğu bilincini vermek, böylelikle köylüyü rejimin bir parçası haline getirmek hedeflenmiştir.^[74] Köylü “*devletin efendisi*”, “*bizi doyuran*”, “*şanlı ordumuzun temeli*”, “*yurdun nüfus desteği*” dir. Dolayısıyla, köylü birçok açıdan milletin en kuvvetli desteği, yurdun öz sahibi olarak nitelendirilir. Bu yaklaşım, makbul bir köy ve köylülük anlatısını da beraberinde getirerek nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan köylünün hem yurttaşlar topluluğuna dahil edilmesi, hem de hemşerilik aidiyetini etkisizleştirmek adına benimsenmiştir. Pek tabii ki, köylüye verilen bu özel önemin bir başka sebebi de, köylünün çalışma ve verimlilik kapasitesinin “*modern*” yöntemler doğrultusunda azamileştirilmesi ve ülke kalkınmasında başat üretici rolünü modern bir çehreyle sürdürmesinin sağlanmasıdır.^[75]

O yıllarda, bir yurttaşlar topluluğu oluşturmak için öncelikle söz konusu topluluğa ait bir mekan (vatan/yurt) imgesi tasavvur etmek gerekmektedir. Ayrıca, bu tasavvurun ulus-devlet bağlamında yapılması ve kurgulanan bu mekana yönelik sadakat duygusunun uyarılması da gerekmektedir. Ancak, vatan ya da yurdu hayal etmek ve oradan hareketle bir ulus veya yurttaşlar topluluğu oluşturmak konusunda bir fikir birliği bulunmamaktaydı. Bazı yazarlara göre vatan, Misak-ı Milli'den ibaretken, bazılarına göre, ulusal sınırları aşan bir organik ulus kavramı kabul edilmeliydi. Ulus/millet kavramlarıyla ilgili olarak

[72] TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1983, s. 468.

[73] Üstel, 2004, s. 139.

[74] Üstel, 2004, s. 145-152.

[75] Üstel, 2004, s. 201; Caymaz, 2007, s. 29.

Batı'da dahi kavramsal tanımlama bakımından sorunlar yaşanırken bu kavramlarla yeni tanışan Türkiye Cumhuriyeti'nin kavramlar üzerinde hemen bir ağız birliği geliştirmesini beklemek mümkün olmazdı. Batı'da ulus/millet kavramları başlangıçta, aralarında kan, dil ve kültür birliği bulunan insan topluluğunu ifade ederken, 18. yüzyılın sonlarına doğru, bir siyasi topluluğa irade ve özgür katılımı ifadesini bulan bir yaklaşıma kavuşmuştur. Ancak bir başka yanda da ulusu organik, doğal bağlarla tanımlayan romantik ulus kavrayışı yükselmiştir. Aynı kavram kargaşasının “ülke” kavramı için de geçerli olduğunu söylemek gerekir. Ülke, kişinin doğduğu yer olarak kabul edilmiş, bir topluluğun yaşadığı yer olarak betimlenmiş, bir coğrafi gerçeklik olarak yani “*toprak*” olarak adlandırılmıştır. Vatan ise ülkeden farklı olarak daha değer yüklü bir kavram olarak algılanmıştır. Vatan, her zaman bireyle aidiyet, duygu ve bağlılık ilişkisi dahilinde olan bir vurguya sahip olmuştur. Bazı yaklaşımlar, örneğin Alman milliyetçiliği, vatana daha da fazla anlamlar yüklemiştir. Vatan için savaşmak, onun için ölmek gibi. Kısacası, gerek millet kavramı gerekse vatan kavramı, Batı'da dahi tek ve kesin bir anlam içermeyen kavramlardır.

Bu dönemde “*vatan*” anlayışının bir kimsenin doğduğu yer, yani memleket anlamından modern vatana, yani fiziksel olarak tanımlanmış bir coğrafi bedene dönüştürülme gayretleri olmuştur. Ancak bu dönemde, hem coğrafi anlamda köy, kasaba ya da kentte yerleşmeyle ifadesini bulan bir vatan anlayışının, hem mekan zaman ve aidiyet açısından üç katmana sahip ve Misak-ı Milli'nin oluşturduğu siyasal sınırlarla tanımlanan bir vatan anlayışının, hem de Türklerin tarihine göndermede bulunan bir vatan anlayışının birlikte hakim olduğunu görüyoruz.^[76]

Türkiye'de tek parti rejiminin etkili olduğu 1930'lu yıllar, aynı zamanda uyumlu yurttaş üretimi misyonunun taşındığı ve bu amaca uygun atılımların yapıldığı yıllardır. Ancak 1940'lı yıllar, 1930'lu yıllardan bazı noktalarda farklılık göstermektedir. Millet, toprak, kan ve dil gibi özcü ve objektif faktörler etrafında tanımlanması, Atatürk dönemine nazaran daha ırkçı bir tona bürünmüştür. 1924 Anayasası'nın 88. maddesinin birinci fıkrasındaki gibi, “*Türkiye ahalisine din ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk itlak olunur*” şeklindeki resmi söylem ile Türklerin tarihine ilişkin resmi anlatı birlikte ele alınmıştır. Vatandaş için bir yandan dil, kültür ve mefkûre birliğine dayanılarak sözleşmecî bir ulus tanımı geliştirilirken, diğer yandan, Türk ulusunun tarihsel vatanına ve Türklerin kökenine ilişkin açıklamalar ve göndermeler yapılarak organik bir ulus anlayışına da yer verilmiştir.^[77] Artık Osmanlı tarihinin paranteze alındığı,

[76] Muslihiddin Adil'in görüşleri üzerinden yapılan değerlendirme için bkz. Üstel, 2004, s. 162.

[77] Üstel, 2004, s. 229.

Türk tarihinin ise açıktan açığa öne çıkarıldığı özgür bir ulus anlayışı egemen olmaya başlamıştır. Türk milletinin tarihini ve kültürünü anlatan, bu millete övgüler düzen yaklaşımlar egemen olmaya başlamıştır.

Özetlemek gerekirse, vatandaşlığın, medenilik, vatanperverlik ve milliyetçiliğin bulunduğu bir kavşakta tanımlandığı 1930'lu yıllarda vatandaşlar, aktif, özgür bireyler olarak değil, devletin onlara bahsettiği, sınırları belirli bir hareket alanında devletin askerlik, vergi, oy verme gibi beklentilerini karşılamaktan sorumlu kişiler olarak biçimlenmekteydi. Fransız modeline daha yakın duran Türk vatandaşlık anlayışı, bireysel haklar ve bireylerin eşit muamele görmesi üzerine kurulan liberal vatandaşlık anlayışından farklı olarak, cumhuriyetin değerlerinin taşıyıcısı olan seküler politik cemaati, yani milleti, edilgen bir özne olarak kurmuştur. Fransız modelinde ortak karar alma süreçlerine vatandaşın katılımı vatandaşlık hak ve özgürlüklerinin temelini teşkil ederken, Türk vatandaşlık sisteminde vatandaşların aktif katılımlarından ziyade milli bütünlük içerisinde pasif, onaylayıcı bir rol oynamaları istenmektedir.^[78]

3. ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE VATANDAŞLIK

1945 yılında önce Milli Kalkınma Partisi'nin kurulmasıyla başlayan çok partili yaşam, 1946'da ilk kez birden çok partinin katıldığı ve şaibeli olarak anılan genel seçimlerle serüvenine devam etmiş ve nihayet Demokrat Parti'nin 1950'de tek başına iktidara gelmesiyle yeni bir dönemece girmiştir. Demokrat Parti ilkin, parti programında evrensel insani değerlere ve demokratikleşmeye yaptığı vurgu ile tarih sahnesine çıkmıştır. Okullarda çocuklara demokrasi bilinci verilmesi amaçlanmış, öğrencilerin insan haklarına saygılı, hoşgörülü bireyler olmaları, okul yönetimine katılmaları, kurullarda görev almaları özendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, vatandaşlığı ulusal birliğe aidiyet merkezinde tanımlayan, devlet ve partiye itaati ve onun koyduğu kanun ve nizamla uymayı ön plana çıkartan tek parti dönemi vatandaşlık anlayışı, 1950'lerle birlikte bir dönüşüm geçirmiş, uygar ve erdemli insan olma vasıflarıyla belirlenen yeni bir vatandaşlık anlayışına geçilmesi hedeflenmiştir.^[79]

Bu dönemde vatandaşlık eğitimine ilişkin olarak CHP'nin altı okuna dayalı anlayış terk edilmiş; cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimci yurttaşlar fikrinden vazgeçilmiştir. Buna karşılık millet kavramı içerisinde; Türk milletinin birer evladı olmanın şeref ve sorumluluğundan, Türk milletinin zeki, çalışkan, cesur, kahraman olduğundan, milletimizin üstün özelliklerini sürdürüp

[78] Caymaz, 2007, s. 27.

[79] Caymaz, 2007, s. 35.

geliştirdikleri ölçüde geleceğe güvenle bakabileceğimizden ve hatta en ileri millet vasfına bu sayede sahip olabileceğimizden bahsedilmeye devam edilmiştir.^[80]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra çok partili demokrasi dönemine giren Türkiye, azınlık hakları konusunda daha hassas davranmaya başlamıştır. Vakıflar Kanunu'nun uygulamasına yönelik yüzde beş kontrol hakkı kesilmesi hükmü ile azınlık cemaatlerine ait vakıfları idare edecek mütevellilerin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tayin edilmesi kararı iptal edilmiştir. Her üç azınlık cemaati milletvekilleri sayesinde mecliste temsil edilmişlerdir. Demokrat Parti'nin azınlıklar tarafından da desteklenen bir parti olması bakımından bu dönemde azınlıklar konusunda 6-7 Eylül Olayları'na kadar pek fazla sorun yaşanmamıştır. 6-7 Eylül 1955'te Rumlara ait mağaza ve kiliselere karşı bir yağma hareketi gerçekleştirilmiş, bütün azınlık grupları bu olaylardan maddi ve manevi anlamda fazlasıyla etkilenmişlerdir ve takip eden yıllarda özellikle İsrail'e göçler gerçekleşmiştir.^[81]

Bu dönemde kabul edilen 1961 anayasası, insan ve bireyi yüce bir değer sayan, bunların ve toplumun hak ve özgürlüklerini uzlaştırılıp geliştirilmesini ana hedef olarak kabul etmiş bir anayasadır. Bu anlayışın nedeni, 27 Mayıs Hareketi ile anayasanın misyonunun devlet otoritesini pekiştirmek değil, özgürlük ve demokrasiyi kurumsallaştırmak olması gerektiği anlayışıdır.^[82]

1961 Anayasası'nda vatandaşlık konusu, oldukça ayrıntılı düzenlenmiştir. 54. Maddenin birinci fıkrasında “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes*”in Türk olduğu belirtilmektedir. Aslında, 1924 Anayasası'nın 88. maddesinin yenilenmiş hali olan bu fıkra, kişi ile devlet arasındaki vatandaşlık ilişkisinin ırk, dil, etnik köken ve din kavramlarından soyutlanmış bir hukuksal bağ olduğunu göstermek amacıyla benimsenmiştir.^[83]

1961 Anayasası devletin niteliklerinin sayıldığı 2. maddesinde, “*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devletidir*” denmiştir. 1924 Anayasası'nın 1937 değişikliği ile getirilen milliyetçi sözcüğüne bu anayasada özellikle yer verilmek istenmemiş, bunun yerine milli sözcüğü kullanılmıştır. Kurucu Meclisteki anayasa görüşülmesi sırasında “*Milli devlet*” kavramı uzun tartışmalara neden olmuştur. Milliyetçiliğin anlamı açık olmayan bir kavram olduğu, mesela Almanya ve İtalya'da kurulmuş olan Nasyonal Sosyalist ve Faşist rejimlerin de kendilerini milliyetçi olarak adlandırdıkları ileri sürülmüştür. Bu tartışmalar sonucunda, milliyetçilik sözcüğü demokratik dünyada hiçbir anayasada bulunmamakta olduğundan ve ırkçılık, şovenizm, saldırganlık gibi kavramları

[80] Üstel, 2004, s. 261.

[81] Bali, 1998, s. 82-84.

[82] Tanör, 1992, s. 378.

[83] Aybay, 2008, s. 76.

çağırıştırma tehlikesi taşıdığından tercih edilmemiştir.^[84] Ortalama bir yol kabul edilerek 1961 Anayasası'nın 2. maddesinde "*Milli devlet*" kavramının kullanılmasının daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır. Buna karşılık Anayasanın Başlangıç bölümünde Türk Milliyetçiliğinin uzun ve ayrıntılı bir tanımının yer alması ilkesi de benimsenmiş; bu yolla milliyetçilik ilkesinin, yanlış anlama ve yorumlara yol açması önlenmeye çalışılmıştır.^[85]

"*Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür*" hükmüne yer veren 1961 Anayasası, 1924'ün aksine, hak ve özgürlüklerin düzenlendiği maddelerin hemen hemen tümünde "*Herkes...*" diyerek söze başlamıştır. Dolayısıyla hak ve özgürlüklerin öznesi Türk ya da yabancı olmasına bakılmaksızın bireydir. Ancak yabancıların hak ve özgürlüklerden tam olarak yararlanmalarını engelleyen koşullara yine de yer verilmiştir. Buna ilişkin olarak 13. maddede "*Bu kısımda gösterilen hak ve hürriyetler, yabancılar için milletlerarası hukuka uygun olarak kanunla sınırlanabilir*" denmiştir.^[86]

1961 Anayasasında ve daha sonra 1982 Anayasasında da ifadesini bulan "*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür*" hükmü, Anayasa Mahkemesince, bireysel insan hakları yönünden eşitliği getirmek amacıyla getirilmiş bir ilke olarak değerlendirilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin konuyla ilgili bir kararında, bu ilkenin ulusu kuran herhangi bir etnik gruba ayrıcalık tanınmasını önleyen, birleştirici ve bütünleştirici bir temel olduğu vurgulanmış; burada "*Türklük*"ün ırka dayalı bir anlam taşımadığı, her kökenden gelen vatandaşların vatandaşlığı ve ulusal kimliği anlamına geldiği belirtilmiştir.^[87]

1961 Anayasası'nın İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde yer alan klasik, sosyal ve siyasal hak ve özgürlükler listesine yer verdiği ve bu haliyle döneminin pek çok anayasasından daha dolgun olduğu kabul edilmektedir.^[88] Anayasada, basın ve yayınlara ilgili koruyucu hükümler çok sayıdadır. Ayrıca toplantı, dernek, siyasal parti, sendika hakkı gibi kolektif özgürlüklerin izinsiz ve sadece bildirim yoluyla kullanılabileceğini belirtmesi de önemlidir.

1961 Anayasası'nın 1971 değişikliğine uğraması ile temel hak ve özgürlükler rejimi, devlet otoritesinin kişi ve toplum aleyhine büyümesi ile sekteye uğramıştır. İlk şeklinde özgürlüğün kural, sınırlamanın istisna olduğu Anayasa, değişiklikten sonra bu sistemin tersine çevrildiği bir Anayasa haline gelmiş, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması sebepleri çoğaltılmıştır. Ancak genel olarak

[84] Tanör, 1992, s. 389.

[85] Özbudun, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1998, s.52.

[86] Tanör, 1992, s. 381.

[87] Anayasa Mahkemesi, E.1993/1 (siyasi parti kapatma), K. 1993/2, Karar tarihi 23 Kasım 1993, VI- Gerekeçe bölümü, "B- Esas yönünden, 4- Kanıtların değerlendirilmesi.

[88] Tanör, 1992, s. 382.

1961 Anayasası'nın 1924 Anayasası'ndaki çoğunlukçuluğun aksine çoğulculuğu öne çıkardığını söylemek mümkündür.

1961 Kurucu Meclisi'nde azınlıklar devlet başkanlığı kontenjanından faydalandırılmış, her üç azınlık cemaati de bu mecliste temsil edilmiştir. 1961 sonrası siyasi iktidarın azınlıklarla ilgili belirli bir politikası olmamıştır. Bu durum, biraz da azınlıkların nüfus itibarıyla pek bir öneminin kalmamasından kaynaklanmaktadır. Gelişen süreçte 1974 Kıbrıs askeri harekati sırasında ABD'nin koyduğu silah ambargosunda Rum, Ermeni ve Yahudi asıllı temsilcilerin etkili olması, Ermeni terör örgütü ASALA'nın yurt dışındaki Türk diplomatlara yönelik eylemleri ve Ermeni lobisinin 1915 yılında gerçekleşen olaylar nedeniyle 24 Nisan'ın "soykırım günü" olarak ilan etmesi gibi süreçler yaşanmıştır.^[89] Bu gelişmeler, azınlıklar konusunda daha atılcı düzenlemeler yapılması şöyle dursun, azınlık hakları ve kültürel haklar anlayışında gerileme oluşmasına yol açmıştır. Zaten 1982 Anayasası ile birlikte girilen yeni süreç, değil azınlık hakları, temel hak ve özgürlükler konusunda bile ciddi sıkıntıların yaşanmasına vesile olmuştur.

1961 Anayasası'nın getirdiği geniş özgürlükler, sosyalist partilerin kurulmasına yeşil ışık yakılması, sendikaların geniş hakları ve basın özgürlüklerinin nerdeyse sınırsız kullanılması giderek artan sosyal çalkantılara neden olmuş ve 1968 öğrenci olayları, yabancı misyon şeflerinin kaçırılması gibi önüne geçilemez çatışmalar doğmuştur. Sonuçta, 12 Mart 1971 askeri muhtırası gerçekleşmiş, özgürlükler rafa kaldırılmıştır. 12 Mart darbesinin ardından getirilen Milli Eğitim Temel Kanunu ile bir önceki süreç durdurulmuş ve Türk milli eğitiminin genel amacının, Atatürk İnkılaplarına, Anayasa'nın başlangıcında ifadesini bulan Türk milliyetçiliğine bağlı, Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren, ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve Anayasa'nın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan milli, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek olduğu vurgulanmıştır.

1980 darbesiyle birlikte o zamana kadar hiç olmadığı kadar "*millileşme*" politikası söz konusu olmuştur. Olağanüstü hal konjonktürü nedeniyle yeniden tanımlanan yurttaşlık anlayışı, "*anarşist*" e dönüşen "*yabancı ideolojiler*" e karşı "*Atatürk milliyetçiliği*" ve "*milli şuur*" u hakim kılmayı amaçlamıştır. 1980'lerin makbul yurttaş profili, 1982 Anayasası'nın kurguladığı birey-toplum-devlet sistematığının belirleyiciliğinde anlam kazanmıştır. 1982 Anayasanın 66. maddesinin birinci fıkrasında Türk vatandaşlığı tıpkı 1961 Anayasasınının 54. maddesinde olduğu gibi "*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes*

[89] Bali, 1998, s. 85-86.

Türktür” şeklinde yer bulmuştur. Gerek 1961 gerekse 1982 Anayasalarındaki vatandaşlık tanımı, Anayasa Mahkemesi’nin, bu tanımı, herhangi bir etnik gruba ayrıcalık tanınmasını önleyen, birleştirici ve bütünleştirici bir temel olarak betimleyen yorumuna rağmen bazı çevrelerce yeterince kapsayıcı olmadığı, dışlayıcı ve ırk temelli bir anlayışı yansıttığı için eleştirilmektedir.^[90]

1982 Anayasası, devlet karşısında toplumun ve birey-yurttaşın haklarını kısıtlayıcı özellikler gösterir ve hakkın öznesinin öncelikle devlet olduğuna vurgu yapar. Düzen ve güvenlik arayışının hakim olduğu bu dönem, hak eksenli bir yurttaşlık anlayışına değil, ödev ve sorumluluklara dayalı bir vatandaşlık anlayışına dayanır. Vatandaşların tehdit ve tehlikelere karşı hassas ve uyanık olmaları, milli birlik ve dayanışma içinde olmaları beklenir.^[91]

Yurttaşlar topluluğu, genetik ve kültürel özellikleri nedeniyle tarihsel köken iddiasında birleşen, bu anlamda doğal bir dayanışma içinde bulunan bir topluluktur. Milletın kurucu unsurlarından maddi unsurlar, dil, din ve ırk; manevi unsurlar ise, tarih ve kültür birliğidir. Maddi unsurlar arasında sayılan “*din*” olgusu, Cumhuriyet’in özünde yer alan laikliğin, toplumdaki sosyal bağı güçlendirmek adına ikinci plana atıldığı anlamına gelmektedir. Din birliği, bireylerin birbirini sevmesinde, yardımlaşmasında, kaynaşmasında etkili bir unsurdur. Bu sebeple, 1980 dönemi, birlik ve beraberliği kollamak ve geliştirmek adına din unsurunu göz ardı etmekten kaçınmış, toplumdaki fertlerin birlik ve bütünlük içinde yaşamalarını sağlayan bu harcı ön plana çıkarmıştır. Böylece yeniden, Türklük ve Müslümanlık temeline dayanan bir entegrasyon modeli geliştirilmiştir. Ancak bu yaklaşım hem Yahudi, Ermeni, Rum gibi dini azınlıkların hem de dini İslam olmakla birlikte devletin kolladığı, örgütlediği ve kontrol ettiği resmi İslam’ın dışında kalan toplulukların dışlanmasına yol açmıştır.^[92] Böylece, sivil ve katılımcı boyutları eksik, pasif bir itaati hedefleyen bir vatandaşlık fikri hüküm sürmeye başlamıştır.

[90] Aybay, 2008, s. 84.

[91] Üstel, 2004, s. 282.

[92] Caymaz, 2007, s. 49.

IV. SONUÇ

1982 Anayasası bu güne kadar defalarca değiştirilmiştir. Ancak hala ideal bir vatandaşlık anlayışına ulaşılabilmiş değildir. Asıl mesele, anayasamızın ruhunu oluşturan siyasal felsefeyi antidemokratik ve ırkçı söylemlerden kurtarmak gereğidir. Devletin kutsandığı, bireyin hak ve özgürlüklerinin temel millî yararlar ulaşılabilmek gibi söylemlerle perçinlendiği bir söylem özgürlükçü, eşit, demokratik vatandaş anlayışına ulaşmada maalesef en büyük engeldir. Toplum, önemli ölçüde karar alma mekanizmalarının öznesi konumuna getirilmelidir ki liberal demokrasiye biraz olsun yaklaşmak mümkün olabilsin. Bu haliyle anayasamız, sivil iradenin üstünlüğüne dayanmaktan çok uzak, demokratik katılımı hala arzu edilen seviyeye çıkaramamış bir anayasadır. Osmanlı döneminden beri vatandaşlık serüveninde geçilen yollardan bahsedilirken özellikle vurgulandığı gibi, hemen her dönemde devletin bir ideolojisi olmuş ve devlet bu ideoloji etrafında bir vatandaşlık anlayışı geliştirmiştir. Görüldüğü gibi, bu yöntem bugüne kadar fayda sağlamamış ve farklı vatandaşlık taleplerinin önüne geçilememiştir.

Osmanlı'dan günümüze kadar vatandaşlık anlayışının geçirdiği serüvenleri incelediğimizde, aslında hiçbir zaman vatandaşlığın en temel varlık sebebine; yani, birey ile devlet arasındaki bağa hiçbir zaman gerçekten önem verilmediği, vatandaşlık kavramının sadece devlet ideolojisini pekiştirmek için kullanılan bir araç olduğu görülmüştür. Oysaki, vatandaş, her şeyden önce bir bireydir. Modern, demokratik bir ülkede olması gereken çağdaş, katılımcı, eşit bireylerden oluşan bir siyasal toplum yaratmaktır ve ancak böyle bir toplumun fertlerinin gerçekten birer "vatandaş" olması beklenir. Bizde ise bugüne kadarki en demokratik anayasa olarak kabul ettiğimiz 1961 Anayasası döneminde dahi ideal vatandaşlık anlayışına yaklaşamamıştır. Bu konudaki en büyük engel, devletin veya yönetim kadrolarının hiçbir dönemde demokrasiyi gerçekten tesis etme çabasına girmemeleri, sadece demokrasi varmış gibi yapmalarıdır. Bugüne kadar demokrasi konusundaki başarısızlığın en önemli nedeni taraf tutan bir devlet anlayışı olmuştur. Bu sebeple vatandaşlık anlayışı da gerek anayasalarda, gerekse günlük hayatta hak ettiği ve varması gereken konuma ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

- Akçam, Taner, "Hızla Türkleşiyoruz", Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayın-cılık, İstanbul, 1997.
- Aybay, Rona Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku Ders Kitabı ve Temel Yasa Metinleri, Ankara, 1982.
- Aybay, Rona, Vatandaşlık Hukuku, İstanbul Bilgi Üni-versitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bali, Rifat N., "Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası", Birikim, 1998, S. 115.
- Berzeg, Kazım, "İnsan Hak ve Özgürlükleri, Demokrasi, AB Kriterlerine Uyum ve Çağdaşlaşma İçin Atatürk'ün 1924 Anayasası'nı Tekrar Yürürlüğe Koyalım", Yeni Türkiye, Avrupa Birliği Özel Sayısı, 2000, S. 35.
- Boineau, Jacques, "Fransa'da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık", Dersimiz: Yurttaşlık, Haz. Turhan Ilgaz, Çev. Yeşim Küey, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Bora, Tanıl, "İnşa Dönemi Türk Milli Kimliği", Toplum ve Bilim, 1996, S. 71.
- Caymaz, Birol, Türkiye'de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Çağaptay, Soner, "Kim Türk, Kim Vatandaş? Erken Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Rejimi Üzerine Bir Çalışma", Toplum ve Bilim, 2003, S. 98.
- Çeçen, Anıl, Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti, Ulusal Türkiye Dizisi:5, Fark Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2007.
- Düstur, Üçüncü baskı, C. 9.
- Düstur, Üçüncü baskı, C. 12.
- Düstur, Üçüncü baskı, C. 13.
- Erdem, F. H.-Bağlı, Mahzar, "Modernleşme ve Ulus Devlet Olgusu Kiskacında Azınlıklar Sorunu: Süryaniler", Süryaniler ve Süryanilik III, Haz. Ahmet Taşgın ve diğerleri, Ankara, 2005.
- Erözden, Ozan, Ulus Devlet, Ankara, Dost Kitabevi, 1997.
- Göçek, Fatma Müge, "Türkiye'de Çoğunluk, Azınlık ve Kimlik Anlayışı", Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, Der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005.
- Göze, Ayferi, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul, Beta, 1995.
- Işın, Engin-İşyar, Bora, "Türkiye'de Ulus-Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu", Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, Der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005.
- İnan, Afet, Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.
- Kahraman, H. Bülent, "Kemalist Cumhuriyetçilik, Yurttaşlık ve Demokrasi İlişkisi", Varlık, 1996.
- Köprülü, M. Fuad, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.
- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1984.
- Nomer, Ergin, Türk Vatandaşlık Hukuku, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Oran, Baskın, "İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği", Toplum ve Bilim, 1996, S. 71.
- Oran, Baskın, Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, Tesev Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ökçün, A. Gündüz, Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti, 2. Baskı, Ankara 1998.
- Özbudun, Ergun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik, Ed. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.
- Özbudun, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1998.
- Reisenberg, Peter, Citizenship in the Western Tradition, Plato to Rousseau, The University of North Carolina Pres, U.S.A., 1992.
- Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, YKY, İstanbul, 1992.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1983.

Toprak, Zafer, "80. Yıldönümünde 'Hürriyetin İlanı' (1908) ve Rehber-i İttihad", Toplum ve Bilim, S. 42, Yaz 1988.

Turan, Şerafettin, Türk Kültür Tarihi, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990.

Ünsal, Artun (Der.), 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.

Üstel, Füsun, Makbul Vatandaşın Peşinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.